

יד ושם

המרכז להוראת השואה, גבעתיים (בית ווהלין)

במסגרת השתלמות שנתית תשס"ד בנושא

סולידריות והצלה בתקופת השואה

המוסד לעלייה ב'

ז'נבה, טהרן, קושטא

1938-1945

מוגש למנהל ההשתלמות: ד"ר גדעון גרייף

ע"י: נורית אשכנזי

ירושלים

11.5.04

הסרטיפיקט האחרון

סרטיפיקט יחיד נשאר
אחד אחרון. כולם נגמרו.
לכן עליו מזמור יוער
ולא דמעות עליו יוגרו.

וכה יוגד לו: קומה קמ!
פניך למה זה תסתירה?
אתה אינך סרטיפיקט,
אתה אנדרטה וסטירה.

חכה נא, עוד יבוא אורך.
צפוי, צפוי לך תפקיד עוד.
אתה על הישגי דורך
תעיד כמו הפירמידות.

אנשי מדע בדור שלום
בך יבדוקו תג וגוון,
לחקור אותך כמו קרדום
תמוה, מתקופת האבן.

אתה, סרטיפיקט תמים,
אתה, הה, דוקומנט פיקנט,
תעיד על צדק לעמים
בדור הצ'רטר האמלנטי.

תעיד איך עם הוכה פנים
בשערי הקונסולמים.
איך עם בנפול התליינים,
גסט בידי הבירוקרטים.

ואיך ערב, לאור היום
מבלי תסמיק, חופזה התריעה,
כי צר, כי צר לה המקום
מני אירן עד סעודיה.

ומסודן עד לבנון
ומבגדד ועד מצרים....
והעולם, כמו גנון,
לה האזין פעור –עיניים.

האנושות יצרה אמ-אמ
ספרים גדולים, תמונות כלי סור.
אבל אתה סרטיפיקט
אינך נופל מכל עדור.

לך נתקניה עד-אמת
מסגרת פו, הרחק מעובש
וכה נכתוב: אבטופורטרט
של העולם שוחר החופשו!

משמר כבוד לך נקים
ומרחוק נביט אליך.
רבים, רבים לך זקוקים,
אך הם יבואו בלעדך.

מקור: אלתרמן נתן, "הטור השביעי", הוצ' עם עובד תש"ח, ע' 95-97

הקדמה

סיפורו של המוסד לעלייה ב' מלווה אותי מאז הולדתי מהטעם הפשוט, שאבי היה איש המוסד לעלייה ב' מאז הצטרפותו אליו בשנת 1942.

סיפוריו של המוסד, עלומים וידועים למתי מעט. ישנן עדויות רבות, אולם עד היום, הן אינן ידועות לקהל הרחב והקהל הרחב גם לא מתעניין במיוחד. כמי שגדלה בתוך זה ועל זה, אני רוצה במשך שנים רבות לספר במקצת את הסיפור, למען הבנה שלי עצמי, למען הדורות הבאים ולמען האנשים המופלאים והכל כך מועטים האלה, שנטלו על כתפיהם מעמסה כל כך גדולה, חובקת יבשות וימים.

לפני כמה שנים, קמה עמותת ההעפלה ע'ש שאול אביגור – מאירוב, חבר קיבוץ כינרת, מי שהקים את המוסד והיה מפקדו הראשון, שעסקה בתיעוד פעולותיו של המוסד לעלייה ב'. בין היתר, העמותה הוציאה לאור קלטת הנקראת: "ימי שאול", ובה מספרים אנשי המוסד מקצת מסיפורו.

במסגרת הקורס המתקיים השנה בבית ווהלין ושנושא: סולידריות והצלה בימי השואה, בחרתי לסקור את פעולותיו של המוסד לעלייה ב' בתקופה זאת: 1938 - 1945 (השנים שבהן עוסק הקורס), אולם שנות עבודתו האינטנסיביות ביותר היו עם סיום המלחמה בשנים 1945-1948.

לאחר מכן, נמשכה הפעילות בצורה אחרת עם העלייה מצפון אפריקה, ארצות ערב ורוסיה.

נורית אשכנזי

1. הקמת המוסד לעלייה ב' ¹

המוסד לעלייה ב' הוקם בשנת 1938 ע"י המוסדות הלאומיים בארץ ישראל והוא ליכד בתוכו, את פעילי ההעפלה המנוסים שפעלו במסגרת התנועות החלוציות. עם עליית הנאצים לשלטון בשנת 1933 והתגברות מצוקת יהודי אירופה, הקימו התנועות החלוציות מסגרות קבע לעלייה בלתי לגלית כלומר, עליה ללא אישורי עלייה כשרים של המנדט הבריטי בארץ ישראל, או כמו שכינו את האישורים הללו: סרטיפיקטים.

עד אז, פעלה כל תנועה באופן עצמאי, תוך שיתוף פעולה מסוים ביניהם.

עם עליית הנאצים לשלטון בגרמניה, גבר זרם הפליטים היהודים מארץ זו והם היו הראשונים, שקיבלו את אישורי העלייה המאוד מוגבלים ממשלת המנדט – את הסרטיפיקטים.

העברה של יותר סרטיפיקטים ליהודי גרמניה, הגבירה את מצוקתם של יהודי פולין מבחינת יכולת ההגירה שלהם מפולין.

שלטון המנדט הבריטי ששלט בארץ ישראל, הגביל באמצעות ספר החוקים שכריכתו הייתה לבנה "הספר הלבן" את מספר העולים היהודים הנכנסים לארץ ישראל ל- 15,000 בשנה, למשך חמש שנים. בספר זה, הכריזה ממשלת המנדט הבריטי, על כוונתה להפוך את ארץ ישראל תוך 10 שנים למדינה עם רוב ערבי, וכדי להשיג מטרה זו, הגבילה את האישורים למספר העולים.

סרטיפיקטים היו האישורים הלגליים שנתנו רשויות המנדט לעלייה לארץ. הם היו גם מוגבלים במספרם ל- 15,000 בשנה וגם עלו כסף. מה עושים כשהלחץ גדל להגר ולברוח מאירופה? וכשאינן כסף לשלם גם עבור המעט שיש, אלא אם כן אתה אדם אמיד?

יצרו דרכים בלתי לגליות – חוקיות לעליה, כלומר, עלייה בלי סרטיפיקטים או סרטיפיקטים מזויפים. התהליך הזה התרחש בצורה מחתרית, כדי להטעות את השלטון המנדטורי ולעקוף את איסוריו.

כך היו רכישות הספינות או השכרתן, כך הייתה הירידה מן האוניות. היא לא התרחשה בחופים ובנמלים רשמיים, אלא בחופים מאולתרים שאלהן יכלו האוניות להגיע. בדרך כלל במרחק מסוים מן החוף.

¹ בועז אריה, עלום ונוכח בכל, סיפור חייו של שאול אביגור, הוצאת משרד הביטחון, 2001, פרק שמיני, עשירי ואחד עשר.

שילה אפרים, "המוסד לעלייה ב' במגוון פעולותיו, משה כרמיל – הלב והמנוע", ירושלים 2003.
נאור מרדכי עורך, עליה ב' מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומרי עזר, סדרת עידן 1 הוצ' יד יצחק בן צבי, ירושלים 1982.

זו הייתה פעילות אדירה שהייתה צריכה להתרחש בשקט ובסודיות מקסימלית, למרות שהיו מעורבים בה אנשים לרוב:

העולים, המעלים, אנשי ספינות, נציגי מדינות, מבריחי גבולות, מתנגדי השלטון הנאצי בארצות השונות, ספקים למיניהם ועוד ועוד.

התחרות עם הרביזיוניסטים

עד שנת 1938, השנה שבה התארגן המוסד לעליה ב' כגוף רשמי של ההגנה העוסק בעליה הבלתי לגלית והפך לרשמי, עסקו בכך:

תנועת ה"חלוץ" בפולין, הקיבוץ המאוחד בארץ ישראל שהיה הגוף האקטיביסטי והמוביל בארץ והיה קשור מבחינה היסטורית ל"חלוץ", וכן הרביזיוניסטים.

לאחר פרישתם מההסתדרות הציונית, חידשו הרביזיוניסטים את פעילותם בנושא ההעפלה והעלייה.

הגרעין הראשון של המוסד לעליה ב'

באוקטובר 1937, הטילה מזכירות הקיבוץ המאוחד כנציגת הזרם האקטיביסטי של הקב"מ וכקשורה קשר היסטורי ל"חלוץ" בפולין, על שניים מחבריה לצאת לאתונה ולארגן משם את העלייה הבלתי לגלית לארץ. השניים היו יהודה ברגינסקי, חבר קיבוץ גבעת השלושה ולוי שוורץ, גזבר ה"חלוץ" לשעבר. שניהם היו כבר בעלי ניסיון בהעפלה ובשיגור ספינות לארץ. אליהם הצטרף זאב שינד חבר קיבוץ איילת השחר ששהה בפולין כמרכז ה"חלוץ".

השלושה היו לצוות משותף של ה"חלוץ" והקיבוץ המאוחד שעסק בחידוש ההעפלה, והם היו את הגרעין שממנו צמח המוסד לעליה ב' - הארגון שניהל את פעולות העלייה הבלתי לגלית, עד לקום המדינה.

את התוקף המוסרי לכך, הם קיבלו ממנהיגי תנועת העבודה יצחק טבנקין וברל כצנלסון שהיו שייכים לאקטיביסטים, בניגוד לדעתו של בן-גוריון ואחרים בהנהגת הישוב שעד לסוף 1938, העדיפו פעולות לגליות ושללו את העלייה הבלתי לגלית.

הקיבוץ המאוחד היה אז הגוף היחיד בתנועת העבודה, שההעפלה הייתה חלק בלתי נפרד מפעילותו.

המפקדה הארצית של ההגנה, ראתה עצמה כפופה למוסדות העליונים של הישוב כלומר, לסוכנות היהודית ובעצם, לא היה לה כל קשר פורמלי עם פעולות ההעפלה.

אולם, לא מעט מתוך פעילים מתוך ההנהגה, קיימו קשרים בלתי פורמליים עם פעילות ההעפלה כשהמובילים שבהם, היו אנשי אחדות העבודה: אליהו גולומב ושאל מאירוב

(לימים אביגור ע'ש בנו גור שנפל במלחמת העצמאות), כשהם מקבלים גיבוי מדוב הוז וישראל גלילי.

התפנית ביחס עמדת ההנהגה הציונית למפעל ההעפלה הבלתי לגלית.

התפנית חלה בסוף שנת 1938. בריטניה הסתלקה מתוכנית חלוקת ארץ ישראל בין שני העמים: היהודים והערבים, והפכה יותר ויותר פרו ערבית. מצבם של יהודי גרמניה וארצות אירופה הלך והורע לאחר הסכם מינכן, ובראשית 1939, הגיעה הנהגת הישוב למסקנה שאין יותר לשתף פעולה עם שלטון המנדט הבריטי. בן גוריון תבע עלייה עצמאית ומאבק בלתי מתפשר בבריטים, וזה היה יכול להתקיים רק כמאבק ברייש גלילי ולא כפעולה סודית ושקטה. לעומת המצטרפים הרשמיים החדשים, הוותיקים שכבר עסקו בהעפלה, העדיפו לשמור על אופייה החשאי והשקט של ההעפלה וראו בכך תנאי בסיסי להצלחתה.

2. אירופה

בסיס הפעילות

בשלהי 1938, העתיקו פעילי העלייה הבלתי לגלית את מרכז פעילותם מאתונה לפריז. הסיבה: בסיס ההעפלה ביוון ואיטליה, נחשפו למעקב בריטי צמוד וממשלת יוון בלחצה של בריטניה, סגרה את נמליה בפני אוניות המעפילים, והפעילים נאלצו לחפש בסיסים אחרים. הבחירה נפלה על פריז שבה ניתן היה באותה העת, לפעול בחופשיות יחסית והיא גם הייתה קרובה יחסית לחופי הים התיכון. כבסיס עצמו נבחר מלון "מטרופול", מלון קטן, זול וצנוע שהיה בבעלות משפחה יהודית מפליטי גרמניה ושכן ברחוב ויקטור הוגו 6. חלוקת העבודה בין הפעילים אז הייתה: יהודה ברגינסקי ואנשיו מהקיבוץ המאוחד, עסקו ברכישת אוניות והכנת המעפילים ליציאה ושאל מאירוב ששהה בלונדון בעקבות טיפול רפואי, עסק בצדדים הכספיים והמדיניים של העלייה הבלתי לגלית.

1939

ההתפתחויות באירופה בשנת 1939 העמידו את העלייה הבלתי לגלית במרכז העשייה הציונית. תנועת העבודה רצתה לראות בראש המוסד אדם בוגר ובעל ניסיון בהשוואה לפעילי העלייה הצעירים.

שאל מאירוב, נתפס בעיני ראשי תנועת העבודה כאיש המתאים ביותר, בשל אישיותו הסמכותית, ניסיונו העשיר, ויכולתו להתמודד עם אתגר ארגון פעולות ההעפלה ברחבי אירופה. כמו כן מינויו נועד להבטיח, שנושא העלייה הרגיש ובעל ההשלכות הפוליטיות הרחבות, לא יישאר בשליטת אנשי הקיבוץ המאוחד שנטו פעמים רבות לעמדות אופוזיציוניות.

ב- 29.4.1939, זימן אליו שאל ללונדון את מנגנון אנשי ההעפלה לפגישה, וזה הפך למעשה לכנס הייסוד של המוסד לעלייה ב' תחת פיקודו של שאל.

בפגישה נכחו:

שאל מאירוב – המפקד איש קיבוץ כינרת.

יהודה ברגינסקי – סגן המפקד חבר הנהלה ואיש הקיבוץ המאוחד.

צבי יחיאלי וזאב שינד – שליחי הקיבוץ המאוחד.

יוסף ברפל – קיבוץ רמת דוד.

הוחלט: מרכזי הפעילות יהיו בפריז ולונדון. לצרף את **שמריהו צמרת** איש הקיבוץ המאוחד, בעל דרכון אמריקאי (נותן חופש תנועה) חבר קיבוץ בית השיטה.

פינו גינצבורג – קיבוץ רמת הכובש.

משה אגמי – קיבוץ כפר גלעדי.

הפעילות באירופה נחלקה לארבע זירות:

- מזרח אירופה – פולין, רומניה והארצות הבלטיות,

- שוויץ

- צ'כוסלובקיה

- ארצות הצפון (סקנדינביה וארצות השפלה).

לכל זירה נקבע אדם שיהיה אחראי עליה, ויתאם את הפעולות בין הזירות כמו כן הוחלט, להאציל לשליחי המוסד סמכויות כך שיוכלו להיות עצמאיים ובעלי חופש פעולה.

'ההגנה' פורשת חסותה על המוסד

ב- 3 ליולי 1939, לאחר פרסום גזרותיו הדרקוניות של "הספר הלבן" מתאריך ה- 17.5.39, פרסמה מפקדת 'ההגנה' הכרה רשמית בהעפלה הבלתי לגאלית, ונתנה הנחייה לכל חברי ארגון 'ההגנה' האומר, שארגון 'ההגנה' עומד לשרות עלייה ב' ועל מפקדי הגושים, להיענות לכל דרישה שתבוא מהמפקדה הראשית.

מראשית שנת 1939, גבר קצב שיגורן של אוניות המעפילים ועד לפרוץ המלחמה ב- 1.9.39, הגיעו לחופי הארץ 11 ספינות מעפילים.

ברל כצנלסון תבע להחיש את הקצב, אולם מחסור רציני בכספים מנע האצה כזאת. אנשי המוסד התקשו לחכור או לשכור ספינות והסוכנות היהודית לא הושיטה סיוע כספי. עיקר הכספים באו מהקיבוץ המאוחד, "החלוץ, תשלומי הנוסעים וקצת תרומות.

"תכנית הצפון" באירופה

בקיץ 1939, שם לו המוסד כמטרה מרכזית, להעלות לארץ ישירות מחופי צפון אירופה, מאות פליטים ואנשי ה"חלוץ" שהתרכזו בהולנד ובסקנדינביה. ביניהם גם פליטים מגרמניה. שליחי המוסד עסקו בחיפוש אחר אוניה מתאימה ושאלו חיפש מימון. הוא פנה למשפ' רוטשילד ואלה הסכימו לתרום 3000 ל"ש, בתנאי שהאונייה תעבור בצרפת ותאסוף משם כמאה פליטים.

אנשי המוסד לא יכלו לעמוד בתנאי הזה, ושאלו לווה את הסכום מכספי הרכש של 'ההגנה' ובכסף זה הם רכשו אוניה קטנה וישנה, וקראו לה "דורה".

נוצרה בעיה חדשה. 'ועד הפליטים היהודים' מהולנד, הציע לסייע ב- 3000 ל"ש במימון הוצאות ההפלגה, בתנאי שהאונייה תאסוף מנמל אמסטרדם, כשלוש מאות פליטים מגרמניה, צרפת ואנשי ה"חלוץ" שוועד הפליטים התחייב להוצאתם לאלתר מהולנד.

לאחר תלאות הגיעה "דורה" לנמל אמסטרדם אולם כשהיהודים ההולנדים האמידיים ראו אותה, הם איימו שלא יעלו עליה ויפנו אל השלטונות בכדי שיאסרו את הפלגתה. הם פחדו להפליג באונייה ברמה כל כך נמוכה, העלולה לדעתם לסכן את חייהם.

ב- 15.7.39, "דורה" יצאה מאמסטרדם כשעל סיפונה, 300 מעפילים. היא שטה דרך אנטוורפן, שם נוספו עוד 180 חלוצים שהוברחו מגרמניה. האונייה הגיעה לארץ לחוף שפיים ב- 12.8.39.

מלחמת העולם פורצת

מלחמת העולם הצפויה, טרפה את קלפי המוסד לעליה ב' ושיתקה את פעילותו. עבודת המטה בפריז שובשה לגמרי בשל מגבלות ביטחוניות וקשיי המעבר מארץ לארץ. כמו כן, הוטלה צנזורה על שיחות טלפון לחול וגברה החשדנות בצרפת כלפי זרים. במיוחד כלפי זרים בגיל גיוס, בגילם של פעילי המוסד.

כללי המשחק השתנו, ושאל החליט שאין טעם לסכן את חייהם של שליחיו ובעיקר בארצות תחת שליטה גרמנית.

הוא קבע ביחד עם יהודה ברגינסקי, מי מהשליחים יישאר, מי יעבור לארץ אחרת ומי יחזור לארץ. לא כולם הסכימו עם החלטתו. במיוחד אלה שהיו באותה העת בהולנד: אורי קור

ומשה כצנלסון. הם נשארו במקומם וכשגרמניה פלשה להולנד, הם נעצרו ונכלאו במחנה ריכוז עד תום המלחמה.

באותה העת, הועלה רעיון בוסר שלאחר בדיקות רבות לא בא לידי מימוש, להקים יחידות יהודיות במסגרת צבא צרפת דוגמת "הגדודים העבריים" שפעלו במלחמת העולם הראשונה.

בכל אותה העת, המשיכה האונייה "דורה" שהייתה בבעלותם של יוונים, להפליג מידי פעם לארץ ישראל, כשעל סיפונה מעפילים יהודים ממקומות שניתן היה לאוספם.

בסוף דצמבר 1939, הפרו היוונים את ההסכם שלהם עם המוסד והסתלקו עם האונייה מנמל מרסיי בצרפת לצפון אפריקה.

שליחי המוסד החלו לעזוב את הארצות שמהן פעלו, ומהן ניתן היה אולי עוד לעשות משהו אולם בבלגן שנוצר באירופה, כמעט ולא היה מה לעשות.

המוסד ניסה עוד לבדוק, האם ניתן ליצור בסיס העפלה מאחד הנמלים באיטליה, אולם הפגישות עם אנשי הקהילה היהודית באיטליה ועם ציר הפרלמנט הסוציאליסטי – רפאל קנטוני, לא הניבו שום פירות והם עזבו את המקום. כך גם בפגישות ברודוס, עם אנשי הקהילה היהודית הקטנה שהייתה שם.

אנשי הקהילה הזאת של רודוס, נכחדו אחר כך בשואה.

ז'נבה

לאחר שנכשלו המגעים להקים בסיס העפלה באיטליה או ברודוס, הגיע שאול מאירוב לז'נבה לנסות ולעשות משם משהו. בדק את העניינים וחזר לארץ. הועלתה אז ההצעה להתארגנות בשוויץ. שוויץ שמרה על מעמדה הנייטרלי, וזה הפך אותה למרכז פעילות נח להצלת יהודים. נקבע במוסדות הציוניים בארץ, ששאול יצא לשוויץ וירכז ממנה את פעולות ההצלה של המוסד.

זה לא היה פשוט. קשה היה לקבל אשרת כניסה לשוויץ ועד שהושלמו ההכנות לכניסה אליה, איטליה הצטרפה למלחמה לצדה של גרמניה.

כתוצאה מההתפתחויות האלו, נחסם המעבר דרך הים התיכון, ובכך בוטלה האפשרות של פעילות משוויץ.

במועד זה, עמד מפעל ההצלה של המוסד בפני קשיים מרובים מאוד: קושי בהשגת אשרות כניסה לארצות יעד, קושי ברכישת אוניות, וגם המחירים התייקרו מאוד, מחסור חמור בכספים והעדר גיבוי ותמיכה חד משמעיים להעפלה מצד ההנהגה בארץ. זו האחרונה, נתנה עדיפות להתיישבות בארץ לעומת הגולה וחששה מעימות עם בריטניה ומפגיעה באפשרות לשיתוף פעולה צבאי עמה.

לאחר כמה שבועות של הים ומבוכה, התעשתו אנשי המוסד ובנובמבר 1939, התחדשה פעולת ההעפלה ממקומות שונים באירופה שלא היו תחת שליטה גרמנית.

פעילות המוסד התרכזה בז'נבה - שוויץ, בוקרשט- רומניה ובאתונה שביוון. ממקומות אלה יצאו השליחים לאיטליה, צרפת ותורכיה שהפכה יותר מאוחר לבסיס העיקרי של הצלת יהודים.

מרכז המוסד עכשיו היה בתל-אביב בחדרו של אליהו גולמב. חדר מס. 17 בבניין הועד הפועל של ההסתדרות ברחוב אלנבי בתל-אביב. כשהחדר היה תפוס, נערכו הפגישות בקפה "שטרוך" שבפינת הרחוב. רק יותר מאוחר, הוקצה למוסד חדר בקומה העליונה של בית עיתון "דבר", שכונה בפי אנשי המוסד "הגג".

גולמב הפך לדמות מרכזית בניהול ההעפלה כשלצדו שאול מאירוב.

השליחים שנתרו באירופה, נהנו ממידה רבה של עצמאות וחופש פעולה, בעיקר בשל קשיי התקשורת עמם והצורך לקבל החלטות מעשיות מהירות, במציאות משתנה ובלתי צפויה. מצבים אלה הולידו מקרים של חילוקי דעות בין השליחים באירופה לבין המרכז בארץ. כזה היה המקרה של נוסעי אוניית המעפילים "דאריאן" בספטמבר 1940, שהיו לכודים בקלאודובו שביגוסלביה. ההנהגה בארץ החליטה לשנות את יעודה של הספינה "דאריאן", שהייתה מיועדת להסיע את המעפילים, ובמקום זה, למכור אותה לבריטים תמורת 15,000 ליש, בכדי שתשמש למשימות מודיעין וביון באירופה. יהודה ברגינסקי שנסע מהארץ ליגוסלביה, סרב לפעול על פי ההנחיה הזאת ולחץ להחזיר את "דאריאן" לפעילות על פי מטרתה המקורית.

מקרה "דאריאן"²

פרשת קלאודובו – שבאץ היא סיפורם של כאלף מעפילים שציפו עשרים חודשים ביגוסלביה לעלייה לארץ. הפליטים יצאו בנובמבר 1939, מוינה לארץ ישראל, אך לא זכו להגיע אליה ומרביתם נפלו באפריל 1941 בידי הנאצים ביגוסלביה.

פעמים רבות עמדו הפליטים להגיע לדנובה, ומשם בספינות להגיע לנמל קונסטנצה, ומשם להפליג לארץ ישראל. כל פעם קרה משהו וזה לא התבצע. הדנובה קפאה, האשרות לא הגיעו או לא תואמו, לא ניתן לרכוש אוניות, הכסף שנאסף בעמל רב הושקע באוניה לא נכונה והמשאבים ירדו לטמיון. אין סוף בעיות.

במאי 1940, מצא איש המוסד שמריהו צמרת בעל הדרכון האמריקאי, אונייה בנמל פיראוס "דאריאן" שהתאימה להסעת נוסעים לאחר התאמה. בסיוע הג'וינט, נמצא הפתרון הכספי

² ויינר חנה, עופר דליה, פרשת קלאודובו – שאבאץ, - מסע העפלה שלא הושלם, הוצ' העמותה לחקר ההעפלה ע'ש שאול אביגור, א. תל-אביב ועם עובד, 1992.

לתשלום עבור הספינה והאונייה נרשמה על שמו של שמריה צמרת בעל הנתניות האמריקאית. נציגי מעפילי קלאדובו קבלו הוראה להתכונן להפלגה על הדנובה לכיוון נמל קונסטנצה אולם עד שהושלם תהליך זה, איטליה נכנסה למלחמה והשליחים קבלו הוראה להשהות את ההכנות מחשש להפלגות בים התיכון. הכעס היה גדול משום שהגופים הפרטיים והרביזיוניסטים, המשיכו בהפלגות בים השחור והתיכון כרגיל.

מיד לאחר מכן, אליהו גולומב הורה להפסיק את ההכנות לגמרי. התברר אז שבישיבה משותפת של המוסד וההגנה, הוחלט למכור את הספינה למטרות של שירות הביון הבריטי. הרעיון של נציגי ה"שיתוף" היה לבצע עם הבריטים פעולות חבלה ומיקוש בדנובה ובמקומות אחרים. הם לא מצאו אוניות לשם כך והעלו את הרעיון לקחת את ה"דאריאן" למטרות אלו.

הרעיון שעמד מאחורי זה היה, שהשתתפות בפעילות ביון, תקדם את מבצעי ההעפלה של עלייה ב'. כמו כן, מכירתה של האונייה לביון הבריטי בסכום של \$60,000, תכסה את חובות המוסד שנוצרו עם פעולות ההעפלה במשך החורף. בראשית ספטמבר 1940, הוחלט להחזיר את "דאריאן" ליעדה המקורי ולהעלות את פליטי קלאדובו שהמשיכו להמתין. הצרות לא הפסיקו וכל פעם נוצרה בעיה חדשה שהצריכה פתרון.

כשהאונייה הגיעה סוף כל סוף לנמל קונסטנצה והמעפילים התכוננו להגיע לדנובה בכדי להפליג דרכה עד קונסטנצה, הסתבר ש"דאריאן" נשלחה לכמה ימים לאיסטנבול. אנשי המוסד פחדו להשאיר אותה בנמל קונסטנצה שמא תוחרם וחוץ מזה רצו להרוויח קצת כסף ולכסות חובות.

נציגי המעפילים דרשו שהאונייה תפליג לסולינה, נמל צפוני לקונסטנצה ושם תחכה למעפילים. ניטש וויכוח בינם לבין אנשי המוסד שפחדו מהחרמתה אולם נענו לבסוף לדרישת המעפילים. עד שנעשו סידורי הביניים הקשורים לתאום רכבות עד הנמל בדנובה, וגוררת שתמתין בנמל ותיקח את המעפילים עד סולינה, קפאה הדנובה.

בינתיים הגיעו הידיעות על אסון ה"פטריה" והאסון של האונייה הפרטית "סלבדור" שטבעה בסערה בים השיש בדרכה לארץ, ונציגי המעפילים היססו באם להפליג באופן לא חוקי כשהם נתונים לסכנות בים ולסכנת גירוש למאוריציוס. כל הגורמים האלה, הביאו שוב להשהיית יציאת פליטי קלאדובו. ה"דאריאן" חיכתה בינתיים בנמל סולינה עד ל-29.12.40 ואז הפליגה לקונסטנצה ולקחה עולים אחרים. לאחר גלגולים ועיכובים אין ספור, הגיעה "דאריאן" לחופי ארץ ישראל עם כ-800 מעפילים אך לא עם פליטי קלאדובו.

אלה נספו כעבור חצי שנה באפריל 1941, על ידי הנאצים ביגוסלביה.

בשנת 1940, השתנה סדר היום הציבורי בארץ בעקבות המלחמה באירופה. העלייה הבלתי לגלית כבר לא הייתה בראש מעייני הישוב, ולא נתפסה עוד כמבצע חירום להצלת נפשות. נוספו לשינויים הללו, הקשיים העצומים הארגוניים והתקציביים לעומת תוצאות דלות ומתסכלות.

מפרוץ המלחמה בספטמבר 1939 ועד אביב 1941, נכשלו אנשי המוסד בהשגת מרבית היעדים שהציבו לעצמם. במשך שנה וחצי הם שגרו לארץ רק שתי ספינות ובהן 1500 מעפילים.

"הילדה" שהגיע לארץ בינואר 1940 ו"דאריאן" שהגיעה במרס 1941.

לאחר שנחסמו נתיבי הים התיכון, לא הצליחה הסוכנות לממש אפילו את מכסת 10,000 העולים שניתנו לה ע"י שלטון המנדט.

אסון ה"פטריה"

בניגוד לתוצאות הדלות שהשיג המוסד לעליה ב' בהעפלה מאז פרוץ המלחמה, הייתה עדנה לגורמים פרטיים שונים. הם עסקו בהצלת יהודים בסיוע הרשויות הגרמניות. הבולט ביניהם היה ברתולד שטרופר, יהודי מתבולל וינאי, שמונה ע"י קצין האס.אס אדולף אייכמן, כאחראי ליציאת יהודים מהשטחים שבשליטת הרייך הגרמני, והעלתם לארץ ישראל.

בנובמבר 1940, הגיעו לחופי הארץ שלוש אוניות "פסיפיק", "מילוס", ו"אטלנטיק", שאת שיגורן יזם שטרופר ועל סיפונן היו ביחד, למעלה משלושת אלפים ושש מאות פליטים יהודים, מגרמניה, אוסטריה, צ'כוסלובקיה ובולגריה.

בכדי להרתיע אוניות מעפילים נוספות מלהגיע לחופי הארץ, החליט שלטון המנדט הבריטי לגרשם לאי מאוריציוס, מושבה בריטית שהוכשרה במיוחד לשם קבלת מגורשים, פוליטיים ופליטים.

לצורך ביצוע הגירוש, נבחרה אוניית נוסעים צרפתית ישנה – "פטריה".

ב- 4.11.40, הועלו על סיפונה 1700 נוסעי "פסיפיק" ו"מילוס" ולאחר כשבועיים, 130 מעפילים נוספים מנוסעי "אטלנטיק" שהגיעה בדיוק לנמל.

המנהיגות הציונית ניסתה לבטל את רוע הגרוש והפעילה לחצים כבדים על ממשלת בריטניה והנציב העליון בארץ ישראל. דבר לא עזר ואז נפלה ההחלטה לחבל באוניית הגרוש ולמנוע את גרושה.

את ההחלטה על ביצוע החבלה, יזמו האקטיביסטים, שליחי האגף ההסתדרותי ב"הגנה".

נקבע כי שאול מאירוב מפקד המוסד לעליה ב', יהיה אחראי מטעם "ההגנה" על פעולת החבלה. אליהו גולומב ושאל הביאו את הנושא בפני ברל כצנלסון וזכו לברכתו. ההחלטה לא

עברה דיון מוקדם ואישור פורמלי של המוסדות המדיניים, כדי לשמור על חשאיות וכדי לא לעורר התנגדות על פעולה אקטיבית כנגד הבריטים בשעה שבריטניה, שרויה בעיצומה של המערכה כנגד גרמניה הנאצית. בן גוריון נעדר באותו זמן מהארץ ומשה שרת היה זה שידע עליה ואישר אותה, גם בתוקף תפקידו כראש ועדת הביטחון היישובית.

מספר ימים לפני ביצוע הפעולה, הגיע שאול לחיפה בכדי לפקח מקרוב על הפעולה.

ראש המטה הכללי של ההגנה יעקב דורי, הטיל על יחידה לפעולות מיוחדות בפיקודו של יצחק שדה, להוציא לפועל את התוכנית. הכוונה הייתה לפעור חור קטן בתחתית האונייה, בלא להטביע אותה ובלא לגרום לקורבנות בנפש.

לביצוע החבלה עצמה, נבחר מוניה מרדור. מרדור עלה על האונייה מספר פעמים תוך סיכון אישי רב, כשהוא מתחזה לפועל ותאם את הכנסת המוקש לאונייה, עם אנשי ה"חלוץ" שהיו עליה.

בבוקר ה- 25.11.40, התרחשה פעולת החבלה ואירע הפיצוץ.

בניגוד לכל התחזיות והחישובים, התהפכה האונייה על צידה ותוך רבע שעה בלבד, שקעה כולה במים ועמה טבעו, למעלה מ- 250 מבין הנוסעים. אחרים הצליחו לקפוץ למים ולהינצל וביניהם, משפחת דודי (נ.א.) פליטים מגרמניה, יואכים ופורטונה ארט ובתם רחל בת ה- 6 ימים, שהוחזקה בזרועותיהם. הם נרדפו ע"י החיילים האנגלים בתוך המים ואחר כך בחוף ובמהלך המהומה, נעלמה התינוקת. היא נמצאה בבית חולים רוטשילד רק לאחר עשרה ימים, והוחזרה להוריה.

כל האחראים על הפעולה וביניהם: יצחק שדה, שאול מאירוב, מוניה מרידור ואחרים, שקעו בהלם ובדיכאון עמוק. האסון גרם לוויכוח ומאבק חריף, סוער וממושך בין הגורמים השונים בארץ: האקטיביסטים המצדדים, המתונים, המתנגדים והאחרים.

האקטיביסטים הצדיקו את פעולת החבלה ב"פטרייה", בכך שזה חלק מהמאבק ההכרחי למען המשך העלייה והמאבק כרוך בהכרח, בסיכונים ובקורבנות. הם גם הצביעו על כך שנוסעי ה"פטרייה" שניצלו, נשארו בארץ ולא גורשו וכמו כן, נמנעו הבריטים מלגרש כמה חודשים לאחר מכן, את מעפילי ספינת "דאריאן" שהגיעה במרץ 1941 ועל סיפונה 800 מעפילים.

עם הגיעה של "דאריאן" לחופי הארץ, נחתם הפרק הראשון של העלייה המאורגנת, שבמסגרתו העלה המוסד לעלייה ב', למעלה מששת אלפים עולים מראשית 1938.

מספר כפול מזה העלו הרביזיוניסטים והשאר עלו על ידי גופים פרטיים.

3. ההעפלה מארצות האיסלאם

לאחר שנחסמו נתיבי ההעפלה מאירופה דרך הים, עברה פעילותו של המוסד לארצות האיסלאם. היו לכך שתי מטרות עיקריות:

1. כיעד עיקרי: יצירת מגע עם מאות אלפי יהודים מפולין, שברחו מאזור הכיבוש הנאצי אל החלקים האסיאתיים של ברית המועצות, העלתם בנתיבים יבשתיים דרך פרס-עירק-סוריה ולבנון, והברחתם לתוך הארץ, דרך הגבול הצפוני של ארץ ישראל.

2. כיעד משני לקראת סוף המלחמה לאחר שהתבררו ממדי האסון באירופה: העלאת יהודי ארצות האיסלאם שהיוו קהילות קטנות יחסית.

בהמשך, המוסד פעל בכל ארצות המזרח: פרס, עירק, סוריה, לבנון, תורכיה, מצרים וארצות צפון אפריקה. אם עד קום המדינה עלו מארצות אלה פחות מ- 9000 נפש, הרי עיקר עלייתם הייתה לאחר קום המדינה.

עירק

המצב של יהדות עירק בשנות המלחמה, היה הקשה ביותר מבין כל הפזורה היהודית בארצות האיסלאם.

בראשית שנות הארבעים, מנתה הקהילה היהודית בעירק שרובה חייתה בבגדד, כ-120-130 אלף נפש.

בראשית 1941, תפשה את השלטון בעירק, קבוצת קצינים לאומנים פרו נאצים בראשותו של רשיד עלי אל – כיליאני, שליבתה את השנאה כלפי היהודים. עם כניסתו של הצבא הבריטי לבגדד, נערך פוגרום ביהודים ובו נהרגו כ- 170 יהודים, נפצעו למעלה מ- 2000 ונגרם מזק רב לרכוש.

במרס 1942, הגיע שאול לעירק מחופש כחייל בריטי המשרת כמכונאי רכב בדרגת טוראי, כשהוא מצורף למשאיות של פלוגת התובלה היהודית ג'י. טי. 479, במטרה להניח את אבני היסוד להשגה של כמה מטרות:

- להניח את היסוד להגנה עצמית בקרב יהודי עירק. תחילה עם חברי הארגון היהודי "שבאב אלאנקאז" – "נוער ההצלה" ואחר עם יוצאי "אחיעבר".

- עידוד עלייה מעירק לארץ.

- הנחת תשתית של תחנת מעבר ליהודים שיגיעו מברית המועצות לארץ, דרך עירק.

שלושת אנשי המוסד הראשונים שגויסו לעירק היו אנשי הקיבוץ המאוחד: אנצו סירני מקיבוץ גבעת ברנר, שמריהו גוטמן מקיבוץ נען ועזרא כדורי מקיבוץ מעוז חיים.

הקהילה היהודית בעירק, הייתה חסרה מסורת ותשתית של פעילות ציונית מאורגנת. באותו הזמן נכחו בעירק, מאות אלפי חיילים מרחבי האימפריה הבריטית, ועובדה זו הקלה על

פעילות אנשי המוסד. אולם העלייה של יהודי עירק לא צלחה אז. תקופת השקט שלאחר הפוגרום, והשגשוג הכלכלי שהבריטים הביאו, השקיטו את אנשי הקהילה. אנשי המוסד פנו לאפיק חדש: בניית תשתית ציונית, באמצעות הרחבת הפעילות החינוכית בקרב הצעירים כהכשרה לעליה שתתרחש, כשהתנאים יבשילו לכך.

הפעילות הזאת התאפשרה בעקבות תנועה חופשית של עובדי "סולל בונה" ברחבי עירק, והמימון שניתן על ידי הסוכנות היהודית לשליחים מהארץ.

את עיקר הפירות של בניית התשתית הציונית בקרב יהדות עירק, קטף המוסד לעליה ב' בשנות החמישים באמצעות "נתיב", בעלייה ההמונית של יהדות עירק לישראל, במבצע עזרא ונחמיה.

פרס – טהרן

במאי 1942, שאול הגיע לטהרן בפעם הראשונה ובעקבותיו הגיעו שליחי המוסד לשהיית קבע. בטהרן פעלו גופים ציונים ויהודים נוספים מלבד המוסד כמו: הסוכנות היהודית באמצעות המוסד הארצי ישראלי ואחרים.

חשיבותה של פרס נבעה מהיותה "נקודת תצפית" אל מאות אלפי הפליטים היהודים שנמלטו מפולין, ליטא ולטביה, אל האזורים האסיאתיים שבדרום ברית המועצות. ביניהם, חברי ה"חלוץ" ותנועות נוער אחרות בעלות זיקה חזקה לארץ, שחיפשו דרך לחצות קווים וגבולות ולהגיע לארץ ישראל.

צבא אנדרס

באוגוסט 1941, נחתם הסכם בין ברית המועצות לממשלה הפולנית הגולה בלונדון של שיקורסקי ושבמסגרתו שוחררו, כל האזרחים הפולנים וביניהם יהודים שנכלאו במחנות בבריה'מ, לאחר הסכם ריבנטרופ-מולוטוב בין גרמניה הנאצית לבריה'מ.

ההסכם כלל הכרזה על הקמת "צבא פולין החופשית" בראשותו של הגנרל אנדרס כפי שהוא ידוע "צבא אנדרס". הצבא הזה עמד להתפנות מתורכיסטאן שבבריה'מ, אל אזורי המזרח הקרוב שבשליטת הבריטים, ומשם להצטרף לחזית הלחימה באירופה נגד גרמניה הנאצית.

רבים מבין הפולנים נהרו אל נקודות הגיוס וביניהם גם יהודים שרצו באמצעות צבא אנדרס, להגיע לארץ ישראל. אולם אז התברר, שהפולנים חששו מיהוד צבאם ובתואנות שונות, מנעו מהיהודים להתגייס לצבא.

למרות זאת, הצליחו כמה אלפי יהודים להתגייס לצבא אנדרס.

במהלך חודשי מרץ-אפריל 1942, התבצע הפינוי הראשון של צבא אנדרס וביניהם גם כמה מאות חיילים יהודים שבחלקם הגיעו עם משפחותיהם.

ביניהם היו גם חברי תנועות הנוער החלוציות.

עמם הגיעו גם ילדים יתומים מבתי יתומים פולנים ויהודים. הילדים היהודים קבלו אחר כך את הכינוי "ילדי טהרן" (ראה נספח מונחים) ולא היו בטיפול המוסד אולם בסיועו במקומות הדרושים.

קורס שליחי המוסד

בכדי להקים מטה קבוע של שליחי המוסד בטהרן ובמקומות אחרים, היה צריך להכשיר שליחים בקורס מיוחד למטרה זאת. הקורס נפתח במקווה ישראל (ראה נספח מס. 3 מצ"ב).

כל אחד מהחניכים בקורס, נבחר ונבחן ע"י שאול שהקפיד לוודא כי מהות השליחות שתוטל עליהם ואופייה, ברורים להם וכי נחנו במאפיינים הדרושים בעיניו, למילוייה.

תכנית הקורס כללה: לימוד שפות – פרסית, ערבית, אנגלית וצרפתית. גיאוגרפיה, היסטוריה, משטר ואורח חיים בארצות היעד, ארגון בריחה והעפלה, נהיגה, הפעלת נשק, קריאת מפה, ניווטים וצופן. גמלות ואורח חייו של הגמל ודרכי הטיפול בו וכן הרצאות רעיוניות מראשי תנועת העבודה, לחישול אופיו ורמתו המוסרית של השליח.

עם סיום הקורס, פוזרו חלק ממשתתפיו בארצות השונות וחלק נותרו בארץ עד שייקראו לדגל.

השליחים שהגיעו לפרס, מצאו שם את אנשי המשרד הארצי ישראלי, ואת יוסף ברנשטיין נציג חברת הנסיעות "פלתורס".

היה עליהם ליצור קשר עם נציגי התנועות החלוציות באזורים האסיאתיים של בריה"מ, ולנסות להביא אותם לפרס ומשם לא"י.

השליחים הטריים היו נלהבים מאוד, וחשבו שיעלה בידם לבסס את דרכי ההעפלה, כפי שהיו באירופה בתקופה שהמוסד פעל בה עד לסגירתה.

השליחים היו נאיביים. לא הכירו את תנאי המקום ולא נראו כבני המקום. לכן, בכדי לעקוף את הבעיה, הם יצרו קשר עם אנשי הקהילה היהודית בטהרן, במטרה לגייס מתוכם אנשים שיחצו את הגבולות ויעבירו מכתבים וכסף, לפעילי התנועות החלוציות בבריה"מ.

המבריחים לא הגיעו ליעדם עם המכתב והכסף. הם נלכדו ע"י כוחות צבא בריה"מ ונורו למוות.

שליחי המוסד המשיכו בניסיונם להגיע לבריה"מ, אך ללא הצלחה. כל הצלחתם הייתה להגיע לנמל פחלאווי שלחוף הים הכספי מהצד הפרסי, ולפגוש שם את האוניות עם צבא אנדרס.

הכישלון לחדור לבריה'מ מכיוון פרס, הביא לניסוח מחודש של סדרי עדיפויות אצל אנשי המוסד בטהרן בדומה למה שעשו בעירק:

טיפול הקשרים עם הקהילה המקומית, הקניית חינוך ציוני, הקמת גרעינים של לומדי עברית ותרגום חוברות ציוניות לפרסית.

משימה נוספת הייתה, לארגן הגנה עצמית של הקהילה היהודית. בסוף 1942, הזעיק שאול את אפרים שילה חבר קיבוץ טירת צבי (אבא שלי נ.א.) ששהה באותה העת בעבאדאן והטיל עליו לאמן את צעירי הקהילה היהודית בטהרן, לפעולות של הגנה עצמית. הדבר נעשה כתוצאה מידיעות שהגיעו באמצעות המודיעין הבריטי, על כוונת הגרמנים להסית קבוצות פרו נאציות, באוכלוסייה המקומית ולפרוע בתושבי הרובע היהודי בטהרן העתיקה – המאלאח.

תחום נוסף שהעסיק רבות את שליחי המוסד בטהרן, היה משלוח חבילות ומכתבים לפעילים ציוניים ברחבי בריה'מ. נאספו כתובות ועד סוף המלחמה, מנתה כרסטת הכתובת, עשרים אלף כתובות של יהודים ברחבי בריה'מ.

הפעילות המשנית מבחינת המטרות של המוסד בפרס, כלומר העבודה עם הקהילה המקומית, הפכה לציר מרכזי וליעד ראשוני. זאת לאחר שמשימת העלאת יהודי בריה'מ דרך פרס, לא צלחה.

בדצמבר 1942, צורף למבצע החבילות גם הג'וינט – ארגון הסיוע היהודי אמריקאי.

לאחר המלחמה, ספרו פליטים יהודים מבריה'מ, שהחבילות הללו הצילו אותם בתנאי הרעב שבהם חיו.

דרך הפעולה היחידה של המוסד לעליה ב' שהניבה תוצאות מעשיות בכל הנוגע ליציאת פליטים יהודים מבריה'מ והעלתם לארץ, נגעה למגויסים היהודים בצבא אנדרס.

המוסד לעליה ב', ארגן ועודד עריקת חיילים יהודים מצבא אנדרס.

המוסד יזם הברחתם בדרכים חשאיות במה שזכה לכינוי "עליה ו'".

"עליה ו'"

המוסד סייע להברחתם של חיילים יהודים מצבא אנדרס, שחנה בצפון עירק ובפרס. הם הוברחו בשיירות צבאיות של מגויסי הישוב לצבא הבריטי, שנעו בין עירק לארץ ישראל.

הובלתם נעשתה בעזרת חיילים שיצאו לחופשות, אנשי "סולל בונה" שעבדו בשטח ונהגים של "אגד". החיילים העריקים התקבלו ע"י אנשי המוסד, באזור הגבול שליד גשר נהריים או באשדות יעקב.

בקיץ וסתיו 1943, הגיעו יחידות צבא אנדרס לחניית ביניים במחנות הצבא הבריטי בדרום הארץ בדרכם לאירופה, ואז הפך זרם העריקים היהודים לבריחה המונית שהגיעה, לאלפיים עריקים.

בסך הכל יצאו בשני הפינויים של צבא אנדרס מבריה'מ – אפריל ואוגוסט 1943 – כחמשת אלפים חיילים ואזרחים יהודים.

בהמשך, ביסס המוסד את אחיזתו גם בסוריה ובלבנון, שדרכם התנקזה ההעפלה היהודית היבשתית מפרס, עירק ותורכיה.

צפון אפריקה

לאחר כניעת הצבא הגרמני בצפון אפריקה, נשלחו כמה משליחי המוסד ללוב ולתוניס בצפון אפריקה במגמה לארגן פעילות ציונית ולגבש תנועת נוער חלוצית שם, וכדי להכין את הקהילה היהודית המקומית להגנה עצמית. הם יסדו שם את "תנועת הנוער הציוני החלוצי" ואת ארגון "החלוץ".

השהות בצפון אפריקה, היוותה ביסס להצלת יהודים באירופה, לאחר פלישת בנות הברית לדרום צרפת בקיץ 1944, בחסותו של צבא צרפת החופשית.

4. קושטא

בסתיו 1942, לאחר שהחלו להתברר ממדי ההשמדה היהודית השיטתית באירופה והוסר האיום של הפלישה הגרמנית לארץ ישראל, החל הישוב בארץ לפעול להצלת יהודי אירופה.

בינואר 1943, הוקם בחסות הסוכנות היהודית "ועד ההצלה" – גוף בן 12 חברים שבו יוצגו כל הזרמים בישוב, כולל אגודת ישראל והרביזיוניסטים ובראשו הועמד יצחק גרינבוים איש הציונים הכלליים.

הניסיונות להגיע אל יהודי אירופה נעשו דרך תורכיה הנייטרלית.

המעצמות הלוחמות נמנעו מלפגוע בנייטרליות של תורכיה, שהייתה נוחה לכל הצדדים. איסטנבול הלא היא קושטא, הפכה למרכז פעילות של סוכנים מכל הצדדים, מרגלים, מבריחים ובלדרים שהעבירו ידיעות וכספים מצד אל צד.

באוקטובר 1941, הוחלט במוסד לחזק את הבסיס בקושטא, במטרה להפוך אותה לבסיס פעולות של עזרה והצלה של יהודי אירופה.

בין השנים 1943-44, פעלו בקושטא שתי זרועות משלימות:

המוסד לעליה ב' שעסק בארגון העלייה הבלתי לגלית, והשליחים האחרים, ששמרו על הקשר עם התנועות הציוניות והקהילות היהודיות באירופה הכבושה.

הפעילות בקושטא פעלה בתחום שבין החוקי ללא חוקי.

המחסור בכספים הקשה מאוד על פעילות ההצלה. הסוכנות היהודית טענה שתקציביה מכוונים לישוב הארץ, ואת הכספים לפעולות ההצלה מחוץ לארץ, יש לגייס מתרומות.

באפריל 1943, סוכם עם "ועד ההצלה" כי "מגבית ההתגייסות" שהוקמה בקיץ 1942, כדי לממן את ההערכות לקראת הפלישה הגרמנית האפשרית לארץ, תקצה כחמישית מהכנסותיה – כעשרת אלפים לא' לחודש – להצלת יהודים באירופה.

כמובן שזה היה פסיק מהצרכים האמיתיים. מי שעזרה במימון במידה מסוימת, הייתה ההסתדרות הכללית שהפכה במשך הזמן, לפטרונית של עליה ב'. אליה הגישו אנשי המוסד את דיווחיהם וממנה קיבלו תמיכה להמשך פעילותם.

למעשה הייתה בין הסוכנות לבין ההסתדרות, הסכמה שבשתיקה בנושא. מאחר שהסוכנות הייתה זו שייצגה את הישוב כלפי חוץ, היא העדיפה שההסתדרות תהיה זו, שתעסוק בפעולות ההצלה בכדי שהיא הסוכנות, תמנע מחיכוכים עם הבריטים בנושא.

אנשי המוסד ישבו בקושטא במשך שנה וחצי, ולא הצליחו לשגר אפילו אונייה אחת. זה היה תסכול גדול ובמיוחד לאור הביקורת שהמוסד ספג ושהציגה אותו כבטלן.

מסוף שנת 1943 ועד יוני 1944, הצליח המוסד לחלץ כ – 850-900 מיהודי יוון שהובאו לאיזמיר שבתורכיה, באמצעות סירות קיאקים וסירות מנוע ומפרש, שהושטו על ידי פרטיזנים יוונים.

המבצע הצליח בגלל שיתוף הפעולה של הקהילה היהודית באיזמיר.

בעיה רצינית ומרכזית הייתה, הקושי להשיג אוניות. בשלב מסוים המוסד הצליח לרכוש שתי אוניות בולגריות: "מריצה" ו"מילכה" שהפליגו במרץ ואפריל 1944, מנמל קונסטנצה שברומניה לקושטא ועליהן כאלף עולים. הן הפליגו ללא חסות הצלב האדום הבין לאומי, וללא רשיונות יציאה רשמיים ואשרות כניסה לתורכיה.

הגעת העולים לארץ, התאפשרה בסיוע הצירות האמריקאית באנקרה, ולאחר שהבריטים הסכימו להעניק לכל יהודי שיצליח להגיע לתורכיה, רשות כניסה לארץ ישראל במסגרת מכסת הסרטיפיקטים.

ההצלחה הזאת, המריצה את אנשי המוסד לנצל את הבלגן ששרר אז ברומניה, בכדי לחלץ יהודים וכן החשש, שגרמניה תמשיך ותפלוש לרומניה ובולגריה, לאחר הפלישה להונגריה במרץ 1944.

חשש נוסף היה מפני סגירת הגבולות לאחר כיבוש ארצות אלו, בידי הסובייטים. המחסור בכספים מזומנים, עכב בכל פעם את רכישת האוניות אם כבר נמצאו, ואת ארגון פעולות ההצלה.

בכדי להשיג יותר מימון מהוועד הפועל בארץ, הביא עמו שאול לפגישות עם המוסדות, שליחים מהשטח שהעידו על מה שקורה שם במציאות. זה הרשים את אנשי הוועד הפועל וסייע לגייס מקצת מן הכסף המבוקש.

היו פגישות עם הג'וינט אולם היה ניגוד אינטרסים מכמה זוויות, בין הג'וינט לבין הישוב בארץ. בשלב מסוים, הגיעו עם הג'וינט להסדר, שהוא יכסה הוצאות שיגור ארבע אוניות על מעפיליהן ובעתיד, 75% מההוצאות.

העוסקים במלאכת ההעפלה, היו נתונים בין השאר, לסחיטה מסוימת של בעלי האוניות וצוותיהם, ודרישותיהם הכספיות.

בקיץ 1944, הגיעה פעולת המוסד בקושטא לשיאה, ואנשיו הצליחו לשגר הפלגה של ארבע אוניות ובהן כ- 1900 פליטים.

אולם אחת מהן לא הגיעה ליעדה.

ב-1.8.44, ניתקה תורכיה את יחסיה עם גרמניה, והמתיחות בין שתי הארצות הלכה וגאתה. היה חשש שגרמניה תתנכל לאוניות המעפילים, שהניפו דגל תורכי. ועדת העלייה התלבטה קשות אם לאשר את יציאת האוניות. היה פחד גדול וחשש מפלישת גרמניה לרומניה, דרך הונגריה וממקרה אסון דוגמת האונייה "סטרומה" (של הרביזיוניסטים) שטובעה בים השחור בפברואר 1942.

לבסוף התקבלה החלטה חיובית, בעקבות שני הצנחנים שייקה דן ויצחק בן אפרים, שדחקו בחברי ועדת העלייה, לקבל החלטה חיובית ולשגר את האוניות.

שלוש אוניות עשו את דרכן ביחד:

"מריציה" ג, "בולבול" ו"מפקורה". לאחר שני ימי הפלגה, בחצות הליל שבין ה-4 ל-5 באוגוסט 1944, תקף כלי שיט בלתי מזוהה את "מפקורה" וגרם לטביעתה. רב החובל והצוות נטשו את האונייה בסירת הצלה. מתוך 394 מעפילי הספינה, שרדו 5 בלבד.

טביעת "מפקורה" גרמה לזעזוע קשה בארץ וליהודי רומניה, והאסון הצטרף לשרשרת האסונות, שפקדו את מפעל ההעפלה וביניהם: ה"פטריה" ו"סטרומה".

כל העוסקים במלאכה נדרשו לענות על השאלה, האם מותר לסכן חיי מעפילים בכדי להביאם לחופי הארץ?

היה עליהם להכריע במיוחד בגורלם של כמה מאות פליטים, שכבר חיכו בנמל קונסטנצה להפלגה לארץ ישראל.

דעתו של שאול ושאר האקטיביסטים הייתה כמו אחרי אסון "פטריה" – להמשיך ויהי מה. בסתיו 1944, כשהמשלחת בקושטא ראתה כבר את פעימות סיום המלחמה, היא הבינה שהיא נמצאת על פרשת דרכים, בכל הנוגע לפעילותה באירופה שלאחר תום הכיבוש הנאצי. היה ברור שהתנועה הציונית חייבת מיד ובמהירות בתום המלחמה, להעלות לארץ אלפי עולים אחרת, תרד ההזדמנות לטמיון.

הם ראו כבר לנגד עיניהם מבחינת פעילות ההעפלה, את המכשלות שתפתחנה מכיוון הכיבוש הקומוניסטי, בארצות שאותן שחרר.

האונייה האחרונה ששיגר המוסד בתקופת המלחמה מהבלקנים, הייתה טאורוס. האונייה יצאה מנמל קונסטנצה בדצמבר 1944 כשעל סיפונה קרוב ל-1000 מעפילים.

לאחר מכן, עצרו הבריטים את הרשיונות למעפילים שהגיעו לתורכיה בטענה, שהבלקנים כבר לא תחת הכיבוש הנאצי ושלא נשקפת סכנת חיים ליהודים שם.

ההעפלה נפסקה וחודשה רק באוגוסט 1945, שלושה חודשים לאחר תום המלחמה.

5. סיכום

הבאתי כאן תאור כללי על קצה המזלג. כמעט מאחורי כל צעד עמד סיכון חיים, הצורך להחליט מהר או להשהות החלטה ולהיות סבלניים, מתח אין סופי של הנוגעים בדבר: נצליח או לא נצליח? החיים במחתרת, הלחצים בין הקבוצות השונות הפועלות בשטח, המחסור במשאבים, בגידה של זרים שעמם עבדו, האמון ולעיתים חוסר האמון שבין הפליטים למציליהם ועוד ועוד.

אנשי המוסד שאלו את עצמם כמה שאלות בתום המלחמה והן כמובן שאלות של חכמה לאחר זמן:

על אירופה:

מדוע לא התארגן המוסד לעליה ב' מיד כשפרצה המלחמה כדי להקים בסיס פעולה בשווייץ הנייטרלית, ולא ניצל את 9 החודשים עד שאיטליה הצטרפה למלחמה, להצלת יהודים והבאתם לארץ?

על טהרן:

"להשקעת מרץ מוכרח להיות תגמול ממשי. אם מעלים יהודים זה טוב, ואם לא, אז לא עשית ולא הצלחת ומשהו לא בסדר" (שאול מאירוב-אביגור).

על קושטא:

עד 1943, זנח המוסד את קושטא – "החלון לאירופה" ללא הצדקה. "אמנם הצלנו רק רסיסים שברסיסים" בתקופה זו עלו מארצות הבלקן דרך קושטא כ 5000 יהודים.

בכל שנות המלחמה העלה המוסד לעליה ב' לארץ, למעלה מעשרת אלפים יהודים כולל 3500 נפש מארצות האיסלאם.

ובנוסף, תרומת המוסד בשנים אלו הייתה בהצתת זיק של תקווה, בעשרות אלפי יהודים שנתרו באירופה.

נספח 1: מונחים

המוסד לעליה ב' – ארגון העפלה, שהיה המשך לארגון "החלוץ". רוב חברי "החלוץ" היו אנשי קיבוצים וההתיישבות העובדת, שעסקו בארגון קבוצות מעפילים לארץ ישראל. בשנת 1939, ערב מלחמת העולם השנייה, הורחבה פעולתו של ארגון "החלוץ" וניתן לו שמו החדש – "המוסד לעלייה ב'". המוסד לעלייה ב' פעל במסגרת ארגון 'ההגנה' – הארגון הצבאי המחתרתי העיקרי של היישוב היהודי בארץ ישראל, בתקופת המנדט.

הספר לבן – ההגבלות על עליית יהודים לארץ ישראל החלו כבר בראשית ימי המנדט הבריטי בארץ ישראל, ובאו לידי ביטוי במדיניות "הספר הלבן": כינוי לדו"ח של ממשלת בריטניה שעסק בהתיישבות יהודים בארץ ישראל ובהגבלת העלייה של יהודים לארץ בתקופת המנדט הבריטי (1920 – 1948). לדו"ח הייתה עטיפה בצבע לבן – ומכאן שמו. במשך 28 שנות המנדט הבריטי התפרסמו שישה "ספרים לבנים": הספר הראשון התפרסם בשנת 1922, ונאמר בו כי השלטון הבריטי אינו מתכוון להפוך את ארץ ישראל כולה לבית לאומי ליהודים. הספר הלבן השני (1930) אסר על יהודים לעלות לארץ ולהתיישב בה בטענה שיש ליישב תחילה את הערבים שנשלו בידי יהודי ארץ ישראל. כאשר הופרכה האשמה שלפיה נישלו יהודים את הערבים – בוטל הספר הלבן הזה. בשנת 1937 פורסם הספר הלבן השלישי, שהגביל את עליית היהודים לארץ והמליץ לחלק את הארץ לשתי

מדינות – יהודית וערבית. בשנים 1937 – 1938 פורסמו עוד שני "ספרים לבנים". הספר הלבן השישי – האחרון והקשה מכולם – התפרסם בשנת 1939, ערב מלחמת העולם השנייה ותחילת השואה.

בספר זה הכריזה ממשלת המנדט הבריטי על כוונתה להפוך את ארץ ישראל תוך 10 שנים למדינה עם רוב ערבי. כדי להשיג מטרה זו הגבילה בריטניה את עליית היהודים ל-15,000 בשנה למשך חמש שנים, ואסרה על היהודים לרכוש אדמות לצורך התיישבות. פליטי שואה, שניצלו מן התופת הנאצית, לא יכלו להגיע ארצה. היישוב היהודי בארץ ישראל והתנועה הציונית העולמית התגייסו למאבק קשה ועקשני נגד מדיניות זו של המנדט הבריטי בארץ ישראל.

העפלה – העֵפְלָה" הוא כינוי לעלייה לא חוקית (בלתי לגאלית) של יהודים לארץ ישראל בתקופת המנדט הבריטי. ההעפלה החלה בשנת 1934, לאחר שהיטלר עלה לשלטון בגרמניה, ורבים מיהודי גרמניה (וארצות אחרות) ביקשו לעלות לארץ ישראל. ההעפלה נעשתה בעיקר דרך הים, בספינות משא קטנות, ישנות ורעועות שניסו להגיע לחופי הארץ ולהביא אליה בחשאי פליטים יהודים. ממשלת המנדט הבריטי הייתה קובעת מדי שנה מכסה, כמות, של רשיונות עלייה ליהודים, אך מספר זה היה קטן מאוד והגביל בצורה קשה את אפשרויות העלייה לארץ. לאחר עלייתו של היטלר לשלטון הורע מצבם של יהודי אירופה, ואז הוחלט לעקוף את הגבלות העלייה של הבריטים ולהביא יהודים לארץ ישראל ללא רשיונות עלייה. כך החלה ההעפלה.

צבא אנדרס – באוגוסט 1941, נחתם הסכם בין ברית המועצות לממשלה הפולנית הגולה בלונדון שבמסגרתו, שוחררו כל האזרחים הפולנים וביניהם יהודים, שנכלאו במחנות בבריה"מ לאחר הסכם ריבנטרופ-מולוטוב בין גרמניה הנאצית לבריה"מ.

ההסכם כלל הכרזה על הקמת "צבא פולין החופשית" בראשותו של הגנרל אנדרס או "צבא אנדרס". הצבא הזה עמד להתפנות מתורכיסטאן שבבריה"מ אל אזורי המזרח הקרוב שבשליטת הבריטים ומשם להצטרף לחזית הלחימה באירופה נגד גרמניה הנאצית.

ילדי טהרן – בפרוץ מלחמת העולם השנייה ברחו כ-300,000 יהודים מפולין מזרחה, אל פנים ברית המועצות. חלקם נדדו בסיביר וחלקם הגיעו לרפובליקות הסובייטיות שבאסיה התיכונה. במסע הארוך ורב התלאות הזה, איבדו אלפי ילדים את הוריהם. ב-1942 נחתם הסכם בין ממשלת פולין הגולה לבין ממשלת ברית- המועצות, שבמסגרתו הותרה יציאתם

של כ-24,000 חיילים ופליטים פולנים משטחי ברית המועצות. מאפריל עד אוגוסט 1942 הועברו הפליטים דרך הים הכספי לטהרן שהייתה תחת שלטון בריטי. בין היוצאים היו כ-1,000 ילדים וכ-800 מבוגרים יהודים. רב הילדים היו יתומים. בטהרן הקימו הפליטים היהודים המבוגרים, בית יתומים בסיוע הקהילה היהודית. בינואר 1943, לאחר שהושגו רשימות עלייה ואנייה, הפליגו הילדים היהודים ומלוויהם לקרצ'י שבהודו, משם לסואץ וב-18 בפברואר 1943 הגיעו ברכבת לארץ.

נספח 2. אוניות המעפילים³ שהובאו ע"י ארגון "החלוץ" והמוסד כה'הגנה'

1934-1944

שם האונייה	ארץ ההפלגה	תאריך הגעה ארצה	מספר עולים
וולוס א	יוון	7/34	350
וולוס ב	בולגריה	9/34	4350
פוסידון א	יוון	1/38	65
ארטימיסיה א	יוון	3/38	128
פוסידון ב	יוון	5/38	65
ארטימיסיה ב	יוון	7/38	157
אטרטו א	איטליה	11/38	300
אטרטו ב	איטליה	1/39	300
אטרטו ג	איטליה	2/39	300
אטרטו ד	רומניה	3/39	378
אסימי	רומניה	4/39	470
אטרטו ה	רומניה	4/39	408
אטרטו ו	איטליה	5/39	337
אטרטו ז	רומניה	5/39	400
קולורדו א	רומניה	6/39	379
קולורדו ב	רומניה	7/39	377
דורה	רומניה	8/39	480
טייגר היל	רומניה	9/39	763
הילדה	רומניה	1/40	728
דאריאן ב	רומניה	3/41	800
סה"כ			7,535

³ מקור: (1) לקסיקון ההגנה ע' 128; (2) http://www.daat.ac.il/daat/histyryu_tory/lapidot/16-2.htm

⁴ 50 ירדו לחוף והשאר חזרו לאירופה.

שם האונייה ⁵	ארץ ההפלגה	תאריך הגעה ארצה	מספר עולים
מילכה א		3/44	239
מריצה א		4/44	224
מילכה ב		5/44	517
מריצה ב		5/44	318
קזבק		7/44	735
מריצה ג		7/44	308
בולבול		8/44	410
מפקורה		8/44 טובעה בימים השחור	394
צלח א-דין		11/44	547
טאורוס		12/44	958
סה"כ			4650
סה"כ 1938-1944			12,185

נספח מס. 3

קורס מגויסים למוסד לעליה ב'

מקור: ארכיון הגנה

שם המעיד: אביגור שאול

חברי קורס שליחי המוסד
במקווה ישראל

אברמובסקי אריה לייבל אילנאה שולא ישראל בבלי חיים בליז'ובסקי נתן בן
צבי איסר בר גיורא נפתלי בת עמי ציפורה גולומב נפתלי דג'בינסקי יעקב ינק
דואר יאיר הדרי פומרנץ זאב ויינר ישעיהו וייץ יחיעם יבזורי יבזריכין בנימין
כהן אהרון חיים כרמל זליצקי משה ליפשיץ ישראל מרמרי יהודה נטע נוטקין
משה ספיר ישראל פרח נפתלי קופיט ישראל קסטל בולונז קלב שבט שוורץ
לוי שילה שולץ אפרים שפירא יעקב

תקופה מ: 01/01/1942

תקופה עד: 12/31/1942

מקור: ארכיון ההגנה

⁵ נאור מרדכי עורך, עליה ב' מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומרי עזר, סדרת עידן 1 הוצ' יד יצחק בן צבי, ירושלים 1982.

רשימה ביבליוגרפית

1. אלתרמן נתן, "הטור השביעי", הוצ' עם עובד תש"ח, ע' 95-97
2. ארכיון ההגנה
3. בועז אריה, עלום ונוכח בכל, סיפור חייו של שאול אביגור, הוצאת משרד הביטחון, 2001, פרק שמיני, עשירי ואחד עשר.
4. ויינר חנה, עופר דליה, פרשת קלאדובו – שאבאץ, - מסע העפלה שלא הושלם, הוצ' העמותה לחקר ההעפלה ע"ש שאול אביגור, א. תל-אביב ועם עובד, 1992.
5. לפידות יהודה, "לידתה של מחתרת" http://www.daat.ac.il/daat/histtyryu_tory/lapidot/16-2.htm
6. נאור מרדכי, לקסיקון ההגנה ע' 128, הוצ' משרד הביטחון.
7. נאור מרדכי עורך, עליה ב' מקורות, סיכומים, פרשיות ובחרות וחומרי עזר, סדרת עידן 1 הוצ' יד יצחק בן צבי, ירושלים 1982.
8. שילה אפרים, "המוסד לעליה ב' במגוון פעולותיו, משה כרמיל – הלב והמנוע", ירושלים 2003.